

مقایسه ساختاری خط نسخ ایرانی و خط نسخ عثمانی

(با تمرکز بر کتابت جز سی ام قرآن مجید به خط احمد نیریزی و محمد شوقی افندی)

دلارام کاردار طهران^{۱*}

۱. کارشناس ارشد ایران شناسی، گرایش اصول نسخه شناسی، مرمت نسخه های خطی و نسخه آرایی

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۹/۲/۱۷
تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۹۹/۵/۲۱
صفحه ۴۸-۵۷

چکیده

بیان مسئله: از دیرباز تا کنون، خط نسخ در کنار خط کوفی و نستعلیق، سه خط اصلی در کتابت و هنر کتاب آرایی در جهان اسلام به شمار می روند اما با مطالعه دقیق در حوزه سبک شناسی خط نسخ، تفاوت هایی در نوع کتابت این خط در کشورهای مختلف مشاهده می شود که نیازمند بررسی دقیق است.

هدف مقاله: انجام این پژوهش به منظور ارائه شاخص هایی جهت شناخت نسخ ایرانی از عثمانی صورت گرفته تا علاقه مندان به هنر خوشنویسی و پژوهشگران توانایی تشخیص این دو سبک را از یکدیگر بیابند و همچنین می توان هدف فرعی این پژوهش را کمک به نسخه شناسان دانست زیرا سبک شناسی این دو قلم، برای شناسایی محل و ادوار نسخه های فاقد تاریخ کتابت مفید است.

سؤالات مقاله: ۱. آیا شیوه نگارش خط نسخ در ایران و کشور عثمانی با یکدیگر متفاوت بوده است؟ ۲. در صورتی که شیوه نگارش خط نسخ در ایران و عثمانی، متفاوت باشد، تمایز میان آن ها برای خوشنویسان و نسخه شناسان مبتدی دشوار است، پس چگونه می توان این دو شیوه را از یکدیگر تشخیص داد؟

روش تحقیق: در این پژوهش که به شیوه کتابخانه ای - تحلیلی صورت گرفته، نخست اطلاعاتی در خصوص خط نسخ و دو خوشنویس برجسته جهان اسلام احمد نیریزی و محمد شوقی افندی که اولی ایرانی و دومی عثمانی است، جمع آوری شده و سپس شیوه کتابت این دو هنرمند بزرگ در جز سی ام قرآن به صورت دیجیتالی و به کمک نرم افزار مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است.

نتیجه گیری: تجزیه و تحلیل های صورت گرفته، نشان داد که نسخ رایج در ایران با عثمانی متفاوت بوده و به منظور تشخیص این دو شیوه، شاخص هایی از قبیل: بررسی شیب کرسی، مد و تشدید، اندازه اعراب، شیوه کتابت سکون، اندازه دندانها، زاویه حروف عمودی نسبت به کرسی ارائه شده است.

واژگان کلیدی: خط نسخ، نسخ ایرانی، نسخ عثمانی، احمد نیریزی، محمد شوقی افندی.

Structural comparison between Iranian Naskh Script and Ottoman Naskh Script

(by concentrating on transcription of the 30th part of the Quran by Ahmad Neyrizi, and Mohammad Shoqi Effendi)

Delaram Kardar Tehran*¹

1. M.A. in Codicology and Manuscript Conservation

شماره اول
تابستان ۱۳۹۹

Received: 5/4/2020
Accepted: 11/8/2020
Page 49-57

Abstract:

Naskh script is one of the three main scripts in manuscripts transcription beside Kufic and Nasta'liq scripts which its transcription manner is different in countries, especially Iran and Ottoman. We know exactly that the usage of Kufic or Nasta'liq scripts are not more than six or seven centuries. So there are lots of manuscripts in all around the world written by Naskh script. But why? It is a good question. Naskh script is the most legible script among scripts so it has been used during the ages, from past to present, especially for writing the Quran and prayers. It is also used today as the most common script in printing newspapers and books besides The Quran and prayers. Since this script has been one of the most usable scripts for writing, it is necessary for specialist, researchers and codicologists to be able to recognize the Persian style from the Ottoman one, specially the beginners who are on the first steps and need more guides to be able to recognize. It is also essential for calligraphers to know the differences between these two types, so they can choose their favorite style and continue their learning in an especial manner. Knowing the artistic and aesthetics points within the calligraphers of two different civilizations, is also a main part in art history so it is good to complete the different parts of this huge puzzle called "World Art History". On the other hand, as we know there are lots of manuscripts all around the world which do not have colophons so stylistics recognizing of these two styles is so useful for knowing the place and periods of transcription the manuscripts which do not have colophons or transcription dates in order to make all the indexes become complete. By searching and studying different sources, we understand that Habibollah Fazaeli was the first researcher who talked about the differences between these two styles, Ottoman and Persian Naskh. We can find some articles about Naskh script and Ahmad Neyrizi. Although some researches have been done in this field, no one has done any searches about the differences between Ottoman and Persian Naskh in a way to give audiences some practical clues. Even there is an article about "Persian Naskh in Safavid era" but there is no comparison. So we understand that the subject of this article is new and can help the script fans and teach them something new which is so practical in all levels, not only elementary calligraphers but also higher education researchers who are not calligraphers. In this article, after a short explanation about Naskh script, brief biographies of two calligraphers Ahmad Neyrizi and Mohammad Shoqi Effendi have been expressed. Ahmad Neyrizi was

an Iranian calligraphy master in 16th A.D. but we do not know anything about his birth and death dates. Mohammad Shoqi Effendi was an Ottoman master calligrapher in 18th A.D. Two images of each Quran are also given as the examples of each calligraphers' artworks for audiences. The Quran transcribed by Ahmad Neyrizi is kept in Library of Golestan Palace and the Shoqi Effendi's Quran belongs to one of his posterities' collection. After studying the Quran transcription style by these two great calligraphers, the main part of this research is to give some keys and determiners for recognizing the Persian and Ottoman Naskh from each other. Keys and determiners have been represented in different tables.

In this research, the parts belonged to the features of Naskh script and also biographies, have been done in library way and by the help of different books in descriptive style and the analysis of the scripts and characteristics of them have been accomplished by the articles' authors with the help of computer software in order to be exact. The obtained results of these studies which are also presented in different tables in order to be systematic and classified show that Naskh style differs from each other in Ottoman and Iran so calligraphers need to study the determiners given in this research in order to be able to recognize the differences. Although this research gives some useful keys and determiners, beginner specialists need exact and repeatedly visual studies in order to be predominant in this field and major.

Keywords: Naskh script, Iranian Naskh script, Ottoman Naskh script, Ahmad Neyrizi, Mohammad Shoqi Effendi.

References:

- Bayani, Mahdi. (1984). *Calligraphers' Conditions and Artworks* (4 volumes). Tehran: Elmi (Second Edition), (in Persian).
- Berk, Suleyman. (2017). *Istanbul Calligraphers*. Translated by Soraya Moniri and Mehdi Ghorbani. Tehran: Peikareh, (in Persian).
- Fazaeli, Habibolah. (1983). *Teaching Calligraphy*. Tehran: Soroush.
- Fazaeli, Habibolah. (2011). *Calligraphy Atlas*. Tehran: Soroush, (in Persian).

- Ghelichkhani, Hamidreza. (2011). *A Dictionary of Calligraphy and the Related Arts*. Tehran: Rozaneh (Third Edition), (in Persian).
- Ghelichkhani, Hamidreza. (2013). *An Introduction to Persian Calligraphy*. Tehran: Farhang Moaser, (in Persian).
- Ghelichkhani, Hamidreza. (2016). *Treatises on Calligraphy and the Related Arts*. Tehran: Rozaneh - (Second Edition), (in Persian).
- Habibi Azad, Nahid. (1996). *Bibliography of Script and Calligraphy*. Tehran: Iranian Scientific Association of Visual Arts, (in Persian).
- Hashemi Nejad, Alireza. *Yaghout Mosta'semi and Naskh Stylistics*. Name Baharestan, No. 2, new period, winter 2013, pp. 128-143, (in Persian).
- Irani, Abdolmohamad. (N.D). *Creation of Script and Calligraphers*. Tehran: Farhangsara, (in Persian).
- Mayil Hirawi, Najib. (1993). *The art of Bibliopegy in Islamic Civilization*. Mashhad: Astan Ghuds Razavi, (in Persian).
- Monshi Ghomi, Ghazi Mir Ahmad. (1973). *Art Rosery*. By Ahmad Soheili Khansari's attempt. Tehran: Iran Culture Foundation, (in Persian).
- Mousavi Jazayeri, Seyed Mohamad Vahid. (2010). *Script and Calligraphy* (4 volumes). Tehran: Aban, (in Persian).
- Mustafa, Ahmed; Sperl, Stefan. (2014). *The Cosmic Script: Sacred Geometry and the Science of Arabic Penmanship*. London: Thames & Hudson.
- Safari Agh Ghale, Ali. (2011). *A handbook of Persian Codicology*. Tehran: Miras-e Maktoob, (in Persian).
- Safipour, Ali Akbar; Tabiei, Mansour. (2011). *A Collection of Articles of Master Mirza Ahmad Neyrizi's Conference* (2 volumes). Shiraz: Farsology Foundation, (in Persian).
- Schimmel, Annemarie. (1989). *Calligraphy and Islamic Culture*. Translated by Asadollah Azad. Mashhad: Astan Ghods Print, (in Persian).
- Teymouri, Kaveh. *Simplicity and Beauty in Mirza Ahmad Neyrizi's Naskh*. Ketab-e Mah-e Honar, No. 156, September 2011, pp. 14-25, (in Persian).
- Retrieved November 28, 2017 from <http://malekmuseum.org>.
- Retrieved November 28, 2017 from <http://www.reed.edu.persian-calligraphy>.

مشاهده می‌شود. از این رو، هدف اصلی از انجام این پژوهش، مقایسه‌ای است بین دو خط نسخ ایرانی و خط نسخی که در مملکت عثمانی رایج است تا از یک سو، هنرجویانی که در ابتدای راه فراگیری هنر والای خوشنویسی قرار دارند و خوشنویسان حرفه‌ای نیستند و از سوی دیگر، دانشجویان و دانش پژوهان نسخه‌شناس، بتوانند با استفاده از شاخص‌های ارائه شده و همچنین مشق نظری و به‌مرور زمان، تفاوت این دو نوع خط را در نسخه‌های خطی تشخیص دهند. بی‌شک این مهم نه تنها برای هنرمندان علاقه‌مند به حوزه خط و خطوط ارزشمند است بلکه، در علم نسخه‌شناسی نیز از اهمیت بسیاری برخوردار است و به شناسایی نسخه‌های فاقد آنجامه و فاقد تاریخ کتابت کمک فراوان خواهد کرد.

با توجه به توضیحات فوق، می‌توان سؤالات پژوهش حاضر را به این ترتیب بیان کرد: ۱. آیا شیوه نگارش خط نسخ که از دیرباز خطی رایج در کتابت متون به زبان فارسی و عربی بوده، در ایران و عثمانی با یکدیگر متفاوت است؟ ۲. در صورتی که سبک کتابت و خوشنویسی این دو خط از یکدیگر متفاوت است، تشخیص تفاوت‌ها برای خوشنویسان حرفه‌ای امری آسان بوده اما تمایز قائل شدن میان این دو خط برای خوشنویسانی که هنوز در ابتدای راه خوشنویسی هستند و همچنین نسخه‌شناسان و پژوهشگرانی که از هنر خوشنویسی و قواعد آن آگاهی تمام و کمال ندارند، کمی دشوار است، از این رو چگونه می‌توان خوشنویس حرفه‌ای نبود اما با نگاه به قطعه‌ای خوشنویسی شده و یا مصحفی کتابت شده به خط نسخ، تشخیص داد که نوع قلم به کاررفته نسخ ایرانی یا نسخ عثمانی است؟ از این رو، در این پژوهش، سعی بر آن شده تا با ارائه‌ی شاخص‌هایی، تمایز قائل شدن میان این دو قلم، آسان گردد.

پیشینه تحقیق

شاید بتوان مرحوم حبیب‌الله فضائلی را یکی از نخستین کسانی دانست که در کتاب «تعلیم خط»، نکته‌های ریزی

مقدمه و بیان مسئله

از دیرباز تا کنون، خط نسخ در کنار خط کوفی و نستعلیق، سه خط اصلی در کتابت و هنر کتاب‌آرایی به شمار می‌روند به این ترتیب که دامنه کاربرد خط کوفی یا نستعلیق، بیش از شش یا هفت سده نبوده است. اما خط نسخ سابقه‌ای دیرینه دارد و امروزه نیز مطابق با استانداردهای مدرن، تغییراتی در آن صورت گرفته و سبب شده است که همچنان جایگاه خود را در کتابت متون حفظ نماید، از این رو نسخه‌های خطی بسیاری که در کتابخانه‌ها و موزه‌های سرتاسر دنیا محفوظ هستند، به خط نسخ کتابت شده‌اند. اما سؤالی که به ذهن می‌رسد، آن است که آیا شیوه کتابت خط نسخ در تمام کشورهای دنیا، به خصوص ایران و عثمانی که دو کشور مهم در استفاده از خط نسخ به منظور کتابت متون بوده‌اند، یکسان است؟ در صورتی که شیوه نگارش در این دو حوزه جغرافیایی، با یکدیگر متفاوت است، آیا می‌توان بدون نیاز به دانستن اصول خوشنویسی خط نسخ، و تنها با مطالعه و بررسی بصری خط به کاررفته در نسخه‌ها، مرقات و قطعات خوشنویسی محفوظ در موزه‌ها و کتابخانه‌ها تشخیص داد که کدام یک از دو خط نسخ ایرانی و عثمانی در کتابت یک اثر به کاررفته است؟ از سوی دیگر، در مواجهه با فهرست‌های نسخه‌های خطی، درمی‌یابیم که تنها به ذکر نوع خط با عنوان «نسخ» بسنده شده، این در حالی است که علاقه‌مندان به هنر خوشنویسی به خصوص آن دسته از هنرآموزان که در ابتدای این راه پر پیچ‌وخم هستند، نیازمند به تشخیص درست و قابلیت تفکیک آنها را دارند، تا بتوانند سبک دلخواه خود را انتخاب کرده و درصدد یادگیری آن برآیند. همچنین این امر، در حوزه سبک‌شناسی خطوط نیز بسیار مهم و قابل تأمل است و نباید از آن به سادگی عبور نمود. حتی این مسئله در فهرست‌نویسی نفایس هنری موزه‌ها و کتابخانه‌ها توسط فهرست‌نویسان نیز به دلیل عدم آگاهی کافی در خصوص تشخیص سبک‌ها نادیده گرفته می‌شود. این عدم آگاهی، به فهرست‌های مکتوب نیز وارد شده و نقصان در آنها

در خصوص تفاوت خط نسخ ایرانی و خط نسخ سایر ممالک ارائه کرده است (فضائلی، ۱۳۶۲: ۱۴۹). اما این اشارات، جهت تشخیص و شناسایی تفاوت این دو خط کافی نیستند. پیش از این در سال ۱۳۲۴ ه.ش حسین بهشتی در مقاله‌ای با عنوان «ابن مقله مخترع خط نسخ» و پس از آن در سال ۱۳۸۶ ه.ش، عارف نوشاهی در مقاله‌ای با عنوان «در جستجوی نسخ: سه نسخه کهن مثنوی مولوی از یک کاتب» صرفاً به صحبت درباره خط نسخ پرداخته بودند. در سال ۱۳۸۲ ه.ش نیز، مصاحبه‌ای تحت عنوان «نقطه عطفی در خط نسخ ایرانی» با استاد محمد طریقی در خصوص خط نسخ صورت گرفته که در آن استاد طریقی به صحبت درباره مرحوم نجفی زنجانی پرداخته و اشاره به سبک‌شناسی خط نسخ، نداشتند. محمد جواد احمدی نیا (۱۳۹۳: ۵ ه.ش.) در مقاله «طراحی حروف در رساله جهادیه، نخستین کتاب فارسی چاپ شده در ایران»، به توضیحاتی درباره خط نسخ عربی پرداخته بود. کاوه تیموری^۲ (۱۳۹۰: ۵ ه.ش.) نیز در مقاله‌ای با عنوان «سادگی و زیبایی در کتابت نسخ میرزا احمد نیریزی»: درباره ویژگی‌های خط نسخ نیریزی توضیحاتی داده است. مقاله‌ای تحت عنوان «نگاهی به خط نسخ شیوه ایرانی در دوره صفوی» به نویسندگی خالدیان، افضلی و رمضان زاده^۳ (۱۳۹۱: ۵ ه.ش.) و مقاله صفایی^۴ (۱۳۹۷: ۵ ه.ش.) با عنوان «مطالعه خط نسخ ریحانی باتکیه بر قرآن مجموعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی»، به رشته تحریر درآمدند. در سال ۱۳۹۸ ه.ش نیز عبادی با انتشار کتاب «نخستین رسم‌المشق نسخ ایرانی»، در خصوص یادگیری خط نسخ ایرانی، مطالب ارزشمندی را به صاحب‌نظران و هنرجویان این عرصه ارائه نمود. با مطالعه پژوهش‌های صورت گرفته، این‌گونه دریافت می‌شود که تاکنون پژوهشی تحلیلی بر شیوه کتابت حروف، ترکیبات، کرسی و ... به جهت ارائه شاخص‌های بصری برای بیان تفاوت‌های خط نسخ ایرانی و عثمانی صورت نگرفته است، از این‌رو می‌توان ادعان داشت که این پژوهش با نوآوری همراه است.

روش تحقیق

در این پژوهش، نخست به توضیح مختصری درباره خط نسخ و تاریخچه‌اش پرداخته شده و سپس احمد نیریزی (خوشنویس اواخر قرن یازدهم و اوایل قرن دوازدهم هجری قمری) به عنوان خوشنویس مورد نظر ایرانی و محمد شوقی افندی (خوشنویس اواخر قرن سیزدهم و اوایل قرن چهاردهم هجری قمری) به عنوان خوشنویس مورد نظر عثمانی معرفی شده‌اند. این بخش از پژوهش، به

شیوه کتابخانه‌ای و با رجوع به منابع مکتوب صورت گرفته است. در بخش اصلی مقاله نیز، با استفاده از نرم‌افزارهای کامپیوتری مرتبط به منظور افزایش دقت و کاهش خطا، تجزیه و تحلیل روی جامعه آماری صورت گرفته است. جامعه آماری این پژوهش جز سی‌ام دو نسخه خطی مصحف شریف به قلم احمد نیریزی و محمد شوقی افندی است. مقایسه تطبیقی میان شیوه کتابت جز سی‌ام قرآن مجید توسط دو هنرمند خوشنویس مذکور صورت گرفته است و این امر با کمک تصاویر دیجیتال مصحف شریف و نرم‌افزار کامپیوتری انجام شده و بدین منظور بررسی‌ها بر روی کرسی، ترکیب‌بندی حروف، نقطه‌گذاری و ... صورت گرفته است. در پایان نیز شاخص‌هایی جهت شناسایی دو قلم نسخ ایرانی و نسخ عثمانی از یکدیگر ارائه شده و جدول‌هایی به جهت سهولت در مقایسه و بررسی دقیق شاخص‌ها توسط مخاطبان آورده شده است.

مبانی نظری

خط نسخ در کتابت و نوشتار، طولانی‌ترین عمر را در میان خطوط اسلامی داراست. نمونه‌های بازمانده‌ی خط نسخ از سده‌ی چهارم هجری قمری، هزار سال را در برمی‌گیرند (قلیچ‌خانی، ۱۳۹۲: ۴۴). این خط برای نوشتن قرآن و دعاها استفاده شده و همچنان می‌شود و هرچند که پیش از این مقله نیز نوعی خط نسخ وجود داشته و در حال تکوین بوده است ولی قواعد و اصول خط نسخ جدید به وسیله‌ی او طرح ریزی شده و سبب نسخ (از میان بردن) خطوط دیگر گشته و سپس به وسیله‌ی یاقوت مستعصمی (۶۱۰ - ۶۹۸ ه.ق.) به اوج زیبایی خود رسیده است (قلیچ‌خانی، ۱۳۹۰: ۳۹۸). فتح‌الله سبزواری در رساله «اصول و قواعد خطوط سته» خط نسخ را تابع خط ثلث می‌داند (قلیچ‌خانی، ۱۳۹۵: ۲۷۵) و در رساله «مداد الخطوط» که منسوب به میرعلی هروی است، نیز درباره خط نسخ چنین آمده است که: «[ابن مقله] باریک‌ثلث را نسخ نام نهاد که ناسخ خط‌ها است. از آن جهت نسخ گویند که بیشتر کتب بدان خط نویسند، گویا چنان است که دیگر خط‌ها را ترک کرده‌اند و بدین خط اکتفا نموده‌اند...» (قلیچ‌خانی، ۱۳۹۵: ۲۸). سهم عمده ابن مقله در راه تکامل قلم نسخ این بود که تناسب حروف را بر مبنای الف مورد سنجش قرار داد (شیمیل، ۱۳۶۸: ۴۷) و سبب رونق بیشتر این خط گردید.

خط نسخ که تا دوره صفوی تحت تأثیر مکتب یاقوت بود، از سده یازدهم هجری قمری با ظهور خوشنویسانی چون محمد ابراهیم قمی و شاگرد شهیرش، احمد نیریزی به سبکی مستقل تبدیل شد، مکتبی که به تأثیر از خط

تصویر شماره ۲. انجاء و انجاءه قرآن به خط محمد شوقی افندی (۱۲۹۸ ه.ق.)
Figure 2 . A folio of Quran, Calligrapher: Mohammad Shoqi Effendi, 1881 A.D.

تصویر شماره ۱. برگه از قرآن آریامهری به شماره A-1259 به خط احمد نیریزی، محفوظ در کتابخانه کاخ گلستان
Figure 1. A folio of Ariyamehri Quran, No. A-1259, Calligrapher: Ahmad Neyrizi, kept in Golestan Palace

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

تاسده یازدهم هجری قمری کتابت می‌شد.
۲. شیوه احمد نیریزی (۱۰۶۰ - ۱۱۶۰ ه.ق.): زاویه قط آن میانه (نزدیک به نستعلیق) است و مایه‌ای از خط نستعلیق در آن دیده می‌شود و پس از نیریزی به دست محمد هاشم زرگر اصفهانی (۱۲۱۲ ه.ق.)، عبدالله عاشوررانی (۱۱۷۰ - ۱۲۳۵ ه.ق.)، وصال شیرازی (۱۱۹۷ - ۱۲۶۲ ه.ق.)، محمد شفیع تبریزی (۱۲۶۴ ه.ق.) و زین‌العابدین اصفهانی (۱۱۸۷ - ۱۳۰۰ ه.ق.) گسترش یافت و به شکوفایی رسید (قلیچ‌خانی، ۱۳۹۰: ۳۹۸-۳۹۹).
در این پژوهش، به جهت مقایسه میان خطوط نسخ ایرانی و نسخ عثمانی، شیوه کتابت مصحف شریف توسط دو خوشنویس مورد بررسی قرار گرفته، اما پیش از هر چیز ضروری است تا توضیحات مختصری جهت آشنایی با این دو هنرمند بزرگ در طول تاریخ خوشنویسی ارائه شود و نسخه‌هایی که

نستعلیق، (نسخ ایرانی) نام گرفت و تا امروز مقبول طبع هنرمندان ایرانی بوده است (قلیچ‌خانی، ۱۳۹۲: ۵۱). خط نسخ در ایران تا قبل از احمد نیریزی (قرن یازدهم و دوازدهم هجری قمری) به شیوه‌ای که اکنون در ممالک عربی متداول است، دیده می‌شود به این معنی که نسخ مایل به ثلث و محقق مرسوم بوده است، و احمد نیریزی آن را به شیوه‌ای خاص که گویی از خط نستعلیق چاشنی گرفته است، درآورد و خوشنویسان ایرانی نیز از آن شیوه تاکنون پیروی کرده‌اند (فضائی، ۱۳۹۰: ۲۹۳-۲۹۴). از این رو می‌توان گفت که دو شیوه اصلی این خط عبارت است از:

۱. شیوه یاقوت: که زاویه قط قلم آن مانند ثلث، محرف (تند) است و شباهتی به خط ریحان دارد و هم‌اکنون در دیگر کشورهای عربی و اسلامی متداول است. این سبک در ایران نیز

بررسی و تجزیه و تحلیل خطوط با توجه به آن‌ها به صورت گرفته نیز معرفی شوند.

۱. **احمد نیریزی:** در حدود سال ۱۰۶۰ ه. ق. در نیریز متولد شد (قلیچ‌خانی، ۱۳۹۲: ۵۱). در جوانی از نیریز به اصفهان مهاجرت کرد و در حدود سال ۱۱۰۰ ه. ق. در این شهر ساکن شد و در دربار شاه سلطان حسین صفوی و نزد امرا و فضلا و هنرمندان عصر، با احترام زندگی کرد. با وجود شهرت فراوان، جزئیات زندگی نیریزی مشخص نیست و حتی سال تولد و وفات او دقیقاً معلوم نشده است و تنها مسلم است که از سال ۱۰۹۶ تا سال ۱۱۵۲ ه. ق. بیش از نیم قرن خوشنویسی کرده و در سنین پیری درگذشته است (فضائل، ۱۳۹۰: ۳۵۳-۳۵۴). قرآنی که توسط وی کتابت شده و در این پژوهش مورد بررسی قرار گرفته، قرآن موسوم به آریامهری به شماره A-1259 محفوظ در کتابخانه کاخ گلستان است (تصویر ۱).

۲. **محمد شوقی افندی:** وی در خطوط ثلث و نسخ، صاحب‌نام و آوازه است، در سال ۱۲۴۴ ه. ق. در استان قسطنطنیه (عثمانی) متولد شد. در سنین کودکی به استانبول آورده شد و در کنار تحصیل علم، نزد دایی‌اش، خطاط محمد خلوصی افندی به فراگیری ثلث و نسخ پرداخت. وی به مطالعه و بررسی آثار و ظرافت‌های خطوط تمام خطاطان صاحب‌سبک پرداخت و ضمن ادامه شیوه آنان، شیوه و مکتب خاص خود را پدید آورد. کمال، پختگی و مکمل بودن حروف در نسخ، با شوقی افندی به دست آمد. چینش و جای‌گیری حروف نسخ در سطر، یکی از مهارت‌های وی است (برک، ۱۳۹۶: ۲۲۱). محمد شوقی در ۱۳ شعبان ۱۳۰۴ ه. ق. درگذشت و در قبرستان مرکز افندی در پایین پای استادش محمد خلوصی افندی به خاک سپرده شد (قلیچ‌خانی، ۱۳۹۲: ۲۸۳). قرآن مورد بررسی در این پژوهش نسخه‌ای است در تملک خانم گلبن مسارا^۱ نواده مرحوم شوقی که اجازه‌ی نشر آن را داده و این نسخه برای نخستین بار در سال ۲۰۰۵ م. به چاپ رسیده است (تصویر ۲).

بحث و یافته‌ها

پیش از هر چیز، لازم به توضیح است که در مبحث مقایسه خطوط با یکدیگر، اجزای متعددی جهت بررسی وجود دارند از جمله: کرسی، مفردات، ترکیبات، نقطه‌ها (از نظر حجم و اندازه، فواصل و زوایای نقطه‌ها در حروف دو و سه نقطه‌ای) و... اما آنچه در این پژوهش اصل و هدف قرار گرفته است، بررسی تک‌تک این موارد در شیوه‌های نگارش خوشنویس ایرانی (احمد نیریزی) و خوشنویس عثمانی (محمد شوقی افندی) نیست، بلکه ارائه شاخص‌هایی کلی جهت تشخیص سریع شیوه خط نسخ ایرانی از خط نسخ عثمانی است؛ به گونه‌ای که

جدول شماره ۱. بررسی عبارت «بسم الله الرحمن الرحيم»
Table 1. Studying "In the name of God"
ماخذ: نگارنده

نسخ ایرانی (احمد نیریزی)	نسخ عثمانی (محمد شوقی افندی)

جدول شماره ۲. بررسی شیب کرسی در ترکیبات
Table 2. Studying Korsi gradient in compositions
ماخذ: نگارنده

نسخ ایرانی (احمد نیریزی)	نسخ عثمانی (محمد شوقی افندی)

جدول شماره ۳. بررسی شیب در مدها و تشدیدها
Table 3. Studying Mad and Tashdid gradients
ماخذ: نگارنده

-	نسخ ایرانی (احمد نیریزی)	نسخ عثمانی (محمد شوقی افندی)
مد		
مد		
تشدید		
تشدید		

حتی دانش پژوهان و محققانی که خود خوشنویس و آشنا به اصول خوشنویسی نیستند نیز بتوانند با دقت در ظاهر خطوط و به خاطر سپردن تعدادی از شاخص‌ها، نوع خط نسخ به کاررفته در نگارش نسخه‌ها و آثار هنری را دریابند. از این رو، دامنه مورد بررسی در این پژوهش نیز وسیع و گسترده انتخاب نشده و تنها به بررسی حروف در جز سی‌ام قرآن کریم بسنده شده و نکات کلی که قابل تعمیم به تمام متون کتابت شده با خط نسخ، اعم از مذهبی و غیرمذهبی، هستند، ارائه شده است.

نخستین عبارتی که معمولاً در تمام نسخه‌های خطی، فارغ از نوع خط به کاررفته در کتابت و فارغ از دوره تاریخی و محل کتابت، قابل مشاهده است، عبارت از ششمند «بسم الله الرحمن الرحيم» است. از این رو بررسی آن مهم و ضروری است. با مطالعه و بررسی عبارت «بسم الله الرحمن الرحيم» در جز سی‌ام، این گونه دریافت می‌شود که در خط نسخ عثمانی، کاتب تمایل داشته تا انتهای عبارات را با شیبی ملایم به سمت بالا به اتمام برساند. همین امر سبب می‌شود که کرسی افقی در این دو گونه‌ی خط با یکدیگر متفاوت باشد؛ به این صورت که در نسخ ایرانی، کرسی کاملاً افقی است اما در نسخ عثمانی، انتهای کرسی کمی به سمت بالا تمایل دارد (جدول ۱). این تمایل حروف به حرکت به سمت بالا در انتهای تمام عبارات نسخ عثمانی مشاهده می‌شود. به مثال‌های زیر توجه فرمایید.

با بررسی و مقایسه‌ای که میان شیوه کتابت خط نسخ در دو مصحف شریف مذکور صورت گرفت، چنین استنباط شد که در نسخ عثمانی، قرارگرفتن حروف به گونه‌ای است که ترکیبات در انتهای خود دارای شیبی ملایم به سمت پایین هستند. به زبان ساده‌تر، اگر برای هر ترکیب، کرسی فرضی افقی در نظر گرفته شود، خطی صاف به دست نمی‌آید بلکه یک کرسی شیب دار است که در سمت چپ و انتهای آن نزولی به سمت پایین مشاهده می‌شود اما کرسی کلمات در نسخ ایرانی، کاملاً افقی و بدون شیب است (جدول ۲).

این شیب و تمایل به نزول در ترکیبات خط نسخ عثمانی، حتی در کتابت مد و تشدیدها نیز مشاهده می‌شود (جدول ۳). یکی دیگر از تفاوت‌های خط نسخ ایرانی و عثمانی، زاویه حروف عمودی نسبت به کرسی افقی است. به گونه‌ای که در نسخ عثمانی، این زاویه، قائمه نیست بلکه حروف عمودی، شیبی به سمت چپ دارند و این شیب کاملاً محسوس و قابل مشاهده است (جدول ۴).

در خط نسخ ایرانی، تناسب و توازنی میان اعراب مشاهده می‌شود اما، این به این معنا نیست که نسخ عثمانی فاقد تناسب و توازن است؛ بلکه منظور آن است که اندازه اعراب در

جدول شماره ۴. بررسی زاویه حروف عمودی نسبت به کرسی افقی
Table 4. Studying the angle of vertical letters to horizontal Korsi
ماخذ: نگارنده

نسخ عثمانی (محمد شوقی افندی)	نسخ ایرانی (احمد نیری)

جدول شماره ۵. بررسی تناسب میان اعراب
Table 5. Studying the compositions among vowels
ماخذ: نگارنده

نسخ عثمانی (محمد شوقی افندی)	نسخ ایرانی (احمد نیری)

جدول شماره ۶. بررسی کتابت سکون
Table 6- Studying the Sokoun transcription
ماخذ: نگارنده

نسخ عثمانی (محمد شوقی افندی)	نسخ ایرانی (احمد نیری)

جدول شماره ۷. بررسی اندازه دندانها
Table 7. Studying the size of indentations
ماخذ: نگارنده

نسخ عثمانی (محمد شوقی افندی)	نسخ ایرانی (احمد نیری)

نسخ ایرانی در هر شرایطی یکسان است اما این امر در نسخ عثمانی مشاهده نمی‌شود و گوناگونی در اندازه اعراب حتی در یک کلمه به خوبی مشهود است (جدول ۵).

توجه به علامت سکون در کتابت خط نسخ نیز از اهمیت بالایی برخوردار است. بدین گونه که در نسخ ایرانی، ساکن رانها به صورت | و در نسخ عثمانی به هر دو صورت | نگارش کرده‌اند (جدول ۶). لازم به ذکر است که ممکن است در نسخ عثمانی نیز سکون به گونه‌ای دیگر نگارش شود، از این رو ضروری است تا به شاخص‌های دیگر نیز توجه شود.

از دیگر شاخص‌ها جهت تشخیص خط نسخ ایرانی از نسخ عثمانی، می‌توان به اندازه دندان‌های حروف سین و شین اشاره کرد. در نسخ عثمانی، اندازه دندان‌ها با یکدیگر متفاوت است، به گونه‌ای که معمولاً دندان اول کوچک‌تر از دندان دوم است، این در حالی است که در نسخ ایرانی، اندازه دندان‌ها معمولاً با یکدیگر برابر است (جدول ۷).

نتیجه‌گیری

با بررسی‌های انجام شده بر روی شیوه کتابت جزء سی ام؛ دو نسخه خطی قرآن کریم به خط دو خوشنویس بزرگ جهان اسلام، احمد نیری و محمد شوقی افندی، جهت تشخیص خط نسخ ایرانی از نسخ عثمانی، نخستین نتیجه‌ای که حاصل شد و می‌توان آن را پاسخ به سؤال نخست پژوهش نیز دانست، این است که خط نسخ رایج در ایران با نسخ رایج در عثمانی متفاوت است. در این بررسی، نتایجی به دست آمده که جهت سهولت در جمع‌بندی برای مخاطبان، به صورت شاخص‌هایی در چند جدول در ذیل هر بخش ارائه شده است. اما به طور خلاصه می‌توان اذعان داشت که در خط نسخ عثمانی تمایل به صعود در انتهای کرسی و تمایل به نزول در انتهای کلمات مشهود است. این عدم ثبات که منجر به شیب‌دار شدن به سمت بالا یا پایین شده است، در کتابت مد و تشدیدها نیز قابل مشاهده است. درست برعکس نسخ ایرانی که کرسی آن در کلمات و ترکیبات، کاملاً افقی و فاقد شیب است. همچنین تفاوت در اندازه اعراب نیز نکته‌ای قابل توجه است که در خط نسخ عثمانی باید به آن توجه شود. باید اذعان داشت که تشخیص تفاوت در

شیوه کتابت خط نسخ ایرانی و عثمانی، به کمک شاخص‌های ارائه شده در این پژوهش ممکن و همچنین به همراه مشق بصری فراوان، آسان است.

همچنین لازم به تأکید است که در خصوص تشخیص و شناسایی خط نسخ ایرانی از عثمانی، تنها به بررسی یک شاخص بسنده نشود، بلکه جهت تشخیص صحیح، ضروری است تا مجموعه‌ای از شواهد را مدنظر قرار داد. به خصوص ضرورت دارد تا نسخه‌شناسان و فهرست‌نویسان به منظور بهبود فن فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی در کتابخانه‌ها و موزه‌ها، جهت شناسایی دقیق نوع خط به کاررفته در کتابت نسخه‌ها، به شواهد دیگری مانند تزیینات (در صورت وجود)، نوع جلد (در صورتی که الحاقی نباشد) و... توجه نمایند. از آن جایی که شاخص‌های ارائه شده، به صورت شاخص و کدهای تصویری هستند، استفاده از آن‌ها برای غیرفارسی‌زبانان نیز مقدور است و توانایی تشخیص این دو سبک را برایشان ممکن می‌سازد. کلام آخر آنکه، نخستین گام جهت شناخت هر قلمی که در کتابت نسخه‌ها و نوشتن آثار خوشنویسی از قبیل تابلوها و مرقعات و قطعات، به کاررفته، مشق نظری فراوان است، از این رو بایستی پژوهشگران و علاقه‌مندان با تکرار در تماشای چشم خود را به گونه‌های مختلف خطوط عادت دهند.

در خصوص پیشنهاد برای پژوهش‌های آتی نیز باید اذعان داشت که بررسی شیوه کتابت خط نسخ در میان خوشنویسان ایرانی و عثمانی معاصر، و همچنین مقایسه شیوه نگارش خط نسخ در ایران و عربستان نیز خالی از لطف نیست و می‌تواند نتایج جدید و جالب توجهی در خصوص شیوه کنونی کتابت ارائه دهد، به عنوان مثال بررسی شیوه کتابت قرآن به خط نسخ ابو مروان عثمان بن عبده بن حسین بن طه حلبی معروف به عثمان طه با خط نسخ ایرانی احمد نیری می‌تواند جالب توجه باشد. همچنین مقایسه شیوه استادان قدیم و معاصرین نیز در حوزه سبک‌شناسی خط نسخ، مفید و سودمند خواهد بود.

تقدیر و تشکر:

از راهنمایی‌های بی‌دریغ استاد ارجمند جناب آقای دکتر حمیدرضا قلیچ‌خانی سپاسگزارم.

پی‌نوشت‌ها:

- ۱- مصاحبه علیرضا قاسمی با استاد طریقی در خصوص خط نسخ صورت‌گرفته است. متن مصاحبه در گلستان قرآن، شماره ۱۵۵ به چاپ رسیده است.
- ۲- کتاب ماه هنر، شماره ۱۵۶
- ۳- نشریه پژوهش در تاریخ
- ۴- نشریه نگره

5- Gülbün Mesara

۶- این قرآن برای نخستین بار توسط انتشارات **Bilim Kültür ve Sanat Derneği** در سال ۲۰۰۵ میلادی به چاپ رسیده است.

مشخصات نسخه‌های خطی:

- قرآن آریامهری، به قلم احمد نیریزی، چاپ فاکسیمیله، ۱۳۴۴ هجری شمسی.
- قرآن خطی، به قلم محمد شوقی افندی، به تاریخ ۱۲۹۸ هجری قمری، در تملک خانم گلبن مسارا نواده مرحوم شوقی.

منابع:

- ایرانی، عبدالمحمد. (۱۳۶۳). *پیدایش خط و خطاطان*. تهران: فرهنگسرا.
- برک، سلیمان. (۱۳۹۶). *خوشنویسان استانبول*، ترجمه ثریا منیری و مهدی قربانی، تهران: پیکره.
- بیانی، مهدی. (۱۳۶۳). *احوال و آثار خوشنویسان* (۴ مجلد). تهران: علمی (چاپ دوم).
- تیموری، کاوه. *سادگی و زیبایی در کتابت نسخ میرزا احمد نیریزی*. کتاب ماه هنر، شهریور ۱۳۹۰، شماره ۱۵۶، ۱۴-۲۵.
- حبیبی آزاد، ناهید. (۱۳۷۵). *کتاب‌شناسی خط و خوشنویسی*. تهران: انجمن هنرهای تجسمی ایران.
- شیمیل، آن ماری. (۱۳۶۸). *خوشنویسی و فرهنگ اسلامی*. ترجمه‌ی اسدالله آزاد، مشهد: چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی.
- صفری آق‌قلعه: علی. (۱۳۹۰). *نسخه‌شناخت*. تهران: میراث مکتوب.
- صفی‌پور، علی‌اکبر: طبعی، منصور. (۱۳۹۰). *مجموعه مقالات کنگره استاد میرزا احمد نیریزی* (۲ مجلد). شیراز: بنیاد فارس‌شناسی.
- فضائلی، حبیب‌الله. (۱۳۹۰). *اطلس خط*. تهران: سروش.
- فضائلی، حبیب‌الله. (۱۳۶۲). *تعلیم خط*. تهران: سروش.
- قلیچ‌خانی، حمیدرضا. (۱۳۹۰). *فرهنگ واژگان و اصطلاحات خوشنویسی*. تهران: روزنه (چاپ سوم).
- قلیچ‌خانی، حمیدرضا. (۱۳۹۲). *درآمدی بر خوشنویسی ایرانی*. تهران: فرهنگ معاصر.
- قلیچ‌خانی، حمیدرضا. (۱۳۹۵). *رسالاتی در خوشنویسی و هنرهای وابسته*. تهران: روزنه (چاپ دوم).
- مایل‌هروی، نجیب. (۱۳۷۲). *کتاب‌آرایی در تمدن اسلامی*. مشهد: آستان قدس رضوی.
- منشی‌قمی، قاضی میراحمد. (۱۳۵۲). *گلستان هنر*، به کوشش احمد سهیلی خوانساری. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- موسوی جزایری، سید محمد وحید. (۱۳۸۹). *خط و خوشنویسی* (۳ مجلد). تهران: آبان.
- هاشمی‌نژاد، علیرضا. *یاقوت مستعصمی و سبک‌شناسی قلم‌نسخ*. نامه بهارستان، شماره دوم، دوره جدید زمستان ۱۳۹۲، ۱۲۸-۱۴۳.

- Mustafa, Ahmed; Sperl, Stefan (2014). *The Cosmic Script: Sacred Geometry and the Science of Arabic Penmanship*. London: Thames & Hudson.

- Retrieved November 28, 2017 from <http://malekmuseum.org>

- Retrieved November 28, 2017 from <http://www.reed.edu.persian-calligraphy>.